

ВАЊА ПРОДИЋ*

Дом здравља „Нови Сад”

Нови Сад

СЛОБОДАН ПРОДИЋ

Српска Православна Епархија далматинска

Шибеник

УДК 801.8(497.11)

Монографска студија

Примљен: 22.08.2017

Одобен: 17.09.2017

Страна: 167-182

„СТАРИ СРПСКИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ” - ДЕТАЉИ ИЗ ЗДРАВСТВЕНИХ ПРИЛИКА И СВАКОДНЕВИЦЕ ЖИВОТА

Сажетак: Проучавање историје медицине и здравствених прилика на просторима Балканског полуострва незамисливо је без ослањања на историјске изворе. Међу изворе свакако је потребно уврстити и записе који су забележени на различитим рукописним или штампаним богослужбеним књигама. Љубомир Стојановић, један у низу полузаборављених српских научника и истраживача српске рукописне баштине, у свом делу „Стари српски записи и натписи”, сабрао је многобројне забелешке чија нам садржина у значајној мери помаже у процесу делимичне реконструкције свакодневице живота нашег народа у претходним вековима. Како у свакодневицу живота спадају и ситуације које су везане за здравствене прилике, самим тим ове забелешке добијају на значају и када су у питању фрагменти из историје медицине.

Кључне речи: историја медицине, здравствене прилике, рукописна грађа

Увод

Ослањајући се на чињеницу да историјске науке нема уколико се не заснива на историјским изворима, самим тим и бављење питањима која су у домену историје медицине захтева утемељење на сачуваним изворима из различитих периода историје. За разлику од народа који већ вековима имају развијену праксу да помно бележе детаље из своје прошлости, што савременим истраживачима у многоме олакшава њихов рад, унутар српског народа помемнута пракса баш и није била нарочито развијена. Имајући ово у виду, свакако да је потребно обратити посебну пажњу на записе који су настајали на маргинама и сличним местима како средњовековних или рукописа који настају у каснијем периоду, а исто тако и записима који су исписани најчешће на штампаним богослужбеним књигама. Чињеница је да су ови записи неретко кратки и да су најчешће својеврсне цртице које говоре о пошастима чији је очевидац

* porodicaprodic@gmail.com

управо она особа која је и оставила писани траг о томе. Ипак, упркос штурости, у контексту стварања целовитије слике о, на пример, само једној у низу епидемија куге у 17. или 18. веку, чак и овако шкрти записи са приметним личним доживљавањем проблема, представљају могућност да са сигурношћу кажемо реч више о простору и времену на ком бесни епидемија, а такође и о томе како и на који начин човек тог времена посматра проблем болести. Оно што је такође интересантно само по себи јесте и то да су ови записи постали дело данас прилично маргинализованог дела под насловом „Стари српски записи и натписи” академика Љубомира Стојановића. Како би, наравно у оквирима својих могућности, у одређеној мери исправили својеврсну неправду коју поменуто дело и данас проживљава пре свега унутар српских научних кругова, казивање о теми којом желимо да се бавимо у овом раду, започећемо управо изношењем најосновнијих напомена везаних за поменуто дело Љубомира Стојановића.

„Стари српски записи и натписи” академика Љубомира Стојановића

Током преданог дугогодишњег рада на прикупљању, проучавању и објављивању српских летописа и родослова, Љубомир Стојановић,¹ започиње да обраћа посебну пажњу на записе који су били најчешће разасути по маргинама рукописа и који су, а то је потребно посебно нагласити, настајали не само током процеса исписивања поједине књиге, него и касније. Препознајући вредност историјске грађе у тим кратким записима, Љубомир Стојановић је исте марљиво сабирао. Као резултат овог и оваквог рада, током 1902. године објављена је прва од укупно три књиге у којима је он намеравао да обнародује прикупљено. И заиста, у временском периоду од 1902. до 1905. године он успева, да у оквиру издавачке делатности Српске краљевске академије у Београду, објави три књиге „Старих српских записа и натписа”. Али, видећи заправо да постоји материјал који у многоме превазилази првобитну замисао, одлучује да током 1923. године буде штампан четврти том истоименог дела, а потом 1925. и 1926. године, пети и шести том „Старих српских записа и натписа”.

У време када се ово дело појављује, а то је прва половина 20. века, рад Љубомира Стојановића био је, да тако кажемо, нешто што је потпадало у домен свакодневице српке медијевистике и било је сасвим природно за очекивати

¹ Искористићемо прилику да наведемо и неколико биографских детаља у вези са академиком Љубомиром Стојановићем. Наиме, он је рођен 6/18. августа 1860. године у Ужицу. По образовању је филолог и историчар мада је данас, условно речено, неупоредиво познатији као политичар. Од његових дела, поред „Старих српских записа и натписа”, за историју као науку од нарочите је важности дело „Српски родослови и летописи”, објављено у Београду 1883. године, „Старе српске штампарије”, објављено у Београду током 1902. године, „Живот и рад Вука Стефановића Караџића”, објављено у Београду 1924. године. Умро је у Прагу, 16. јуна 1930. године. О односу који савремено друштво има према њему и његовом раду можда најбоље говори и податак да је током априла 2016. године срушена његова родна кућа у Ужицу. Погледати: *Срушили родну кућу оца србистике да би саградили станове* - <http://www.politika.rs>

да ће се не само његов, него и рад његових млађих колега, наставити у истом правцу. На жалост, петнаест година касније, бомбардовање Београда и уништење непроцењивог рукописног блага које се налазило у Народној библиотеци, као да је најавило зло време када је у питању бављење не смо записима и натписима, него и целокупном српском рукописном баштином. Наиме, промене које су се догодиле у значајној мери усмериле су пажњу научних радника ка бављењу неким другим темама. Само је мали број истраживача наставио да се бави проучавањем средњовековне рукописне грађе и то најчешће кроз радове намењене ужем читалачком кругу тако да се, слободно можемо рећи, над богатом историјом српског средњег века надвијао још један густо облак таме у намери да се овај период заправо што је могуће више удаљи од очију јавности.

Осамдесет година након објављивања првог тома „Старих српских записа и натписа” светло дана је угледало фототипско издање овог дела, а би потом, све до 1988. године, били, такође као фототипије, објављени и преостали томови. Из данашње перспективе чини се као да није могао бити одабран гори тренутак да се приступи овом труду јер, ако се присетимо, ове књиге упркос чињеници да су ценом биле изузетно приступачне ипак су представљале својеврстан терет по књижарама и најчешће су се налазиле на најмање приметним местима. Разлога за то било је на претек, а један међу њима био је и тај што су приређивачи овог новог издања „Старих српских записа и натписа”, свесно или не, начинили да тако кажемо, „почетничку грешку”. Наиме, од времена када се почетком 20. века појавио први том овог дела, па до његовог поновног објављивања 1982. године, није само протекло осам деценија него је, на жалост, дошло до енормних промена које су се одразиле и кроз чињеницу да су нове генерације не само читалаца, него и истраживача, доведене до тога да им је језик на ком настају записи и натписи потпуна непознаница. Објављивање фототипског издања без превода на савремени говорни језик показало се, као и небројено пута до тада, па и данас,² као изузетно велика грешка. Читајући напомене што их је у поговору прве књиге истакао многоцењени академик Сима Ћирковић, а тичу се детаља везаних за подухват припреме фототипског издања „Старих српских записа и натписа”, ипак се не можемо отети утиску да није недостајало времена да се ови, понављамо, по обиму кратки извори, преведу на говорни језик и самим тим буду још доступнији. Али, шта је било, било је. Књиге су објављене на начин на који су објављене и, на жалост, на томе се безмало стало. Ипак, за свакога ко жели да се нешто подробније упозна са садржајем ових записа у истима се може пронаћи небројено мноштво интересантних детаља. Ови детаљи свакако да су најупотребљивији за оне који се баве

² Истини за вољу, неколико година уназад, пре свега у часопису „Стари српски архив” коначно се приступило реализацији свега онога о чему студенти историје подробно уче, а то је да се историјска грађа треба и мора објављивати према прецизно утврђеним правилима, тј. да постоји фотографија, испис на језику на коме извор настаје и, што је нарочито важно, превод садржаја документа на савремени говорни језик. Наравно, потребни су и коментари и напомене кроз које читаоци стичу што је могуће подробнију слику о личностима, местима или догађајима који се помињу. Али, постојање превода на говорни језик данас је нешто без чега је дословно незамисливо објављивање историјске грађе без обзира на то да ли је реч о запису од свега једне или две реченице или је пак реч о извору који има на десетине страница текста.

оним што потпада у домен културне историје, па самим тим и у домен свакодневице живота. Како је данас све више оних које, на пример, баш превише не занимају детаљи везани за одређене битке или догађаје везане за неки од небројених ратова, него их, рецимо, неупоредиво више интересују детаљи о томе како је „обичан свет” проживљавао и преживљавао време тих истих ратова или других различитих недаћа, тада у први план заиста долази и садржина свега онога што имамо забележено у овом труду Љубомира Стојановића. За тему о којој ми желимо да говоримо, а то су, између осталог, различите болести, гладне године и друге пошести са којима се борио српски народ током своје историје, оно што је садржано у „Старим српским записима и натписима” заиста представља непроцењиву ризницу података која тек треба да буде подробније истражена.

Питање потребе проучавања здравствених прилика и свакодневице живота

У времену какво је данашње, тј. када многи, без превише истраживачко - научног рада, олако износе најразличитије хипотезе о многим питањима из историје, дословно се намеће потреба да се начини одређена врста списка тема које је реално нужно дотаћи у безмало сваком раду са темом не само националне историје, него и историје сваког народа који је обитавао или обитава на просторима Балканског полуострва. Разлога за ово је на претек, а један од њих јесте и тај што се готово заборавља „детал” да су управо епидемије или неке од природних катастрофа, попут гладних година или земљотреса и слично, у значајној мери били примарни разлози због којих је долазило до миграторних кретања која су, у одређеном временском периоду, у значајној мери мењала национално - демографску структуру неког ужег или ширег географског подручја. Један од карактеристичних примера ове појаве јесу догађаји из осме деценије 18. века на просторима централне Босне и околине Сарајева. Наиме, у поменутом периоду времена на овом простору, услед епидемија куге, дошло је до великог помора становништва. Слободно се може рећи да нису била реткост села која су буквално остала без становништва, а исто тако и многе од вароши трпе значајан губитак у становницима. У једном моменту, османски властодршци, управо због помањкања живља које би радило на земљи или се бавило сточарством, у значајној мери мења однос који је до тада имао према пре свега православном живљу, те јавно исто позива да дође и да насели запустела места са обећањем (које је најчешће и испуњено) о промени у пореској политици, као и о промени у свеколиком односу које према хришћанима имају муслимански властодршци. Ова ситуација, на пример, у значајној мери доводи до тога да многе међу српским породицама које су напустиле просторе Босне након 1465. године и настаниле се по кршевитим и негостољубивим областима Херцеговине и данашње Црне Горе, знајући колико су једноставније живели од, рецимо, сточарства у пределима Босне, прихватају поменути позив и масовно се враћају на древна огњишта на којима су живели пре Турског освајања.

Овај и њему слични „детали” недовољно су обрађени не само у српској него и у историографијама других народа. Разлога за то је више али, оно што некако јесте „зла коб” бављења овим и сличним темама јесте што у њима приметно изостају могућности за трвења на националној или верској основи, а имајући у виду да данас није реткост да управо на основу ових и оваквих конфликтних ситуација настају „научна” дела, једна таква „фалинка” постаје озбиљан проблем, тј. постаје разлог да се о томе једноставно не говори.

За историју медицине где, на сву срећу, једноставно нема места за било каква национална или верска трвења, детаљи о болестима, епидемијама или пандемијама имају потпуно другачији значај. Упркос томе што покушаји лечења људи у прошлости из савремене перспективе неретко изгледају најблаже речено, помало чудни ипак је потребно обратити пажњу како на те исте покушаје, а такође је потребно обратити пажњу и на околности које су у непосредној вези са настанком, развојем и последицама које једна или више епидемија оставља на одређеном простору. За разлику од, на пример, својеврсног рудника историјских извора какав је, рецимо, архив у Дубровнику, када је реч о грађи која нам може бити од помоћи да стекнемо колико толико целовиту слику о здравственим приликама на просторима Босне и Србије, недостатак извора доводи нас у ситуацију да буквално морамо бити крајње пажљиви према сваком, па и најмањем запису који настаје у времену неке епидемије или пак, уколико настаје нешто позније, говори о тој епидемији и ономе шта се дешавало са људима на неком мањем географском простору.

Подаци који, на пример, говоре о гладним годинама или о најразличитијим елементарним непогодама, када се доведу у везу са догађајима који су уследили након њих, осветљавају нам неретко разлоге због којих су, рецимо, избијале буне, устанци, ратни походи... Ова и оваква узрочно последнична веза јесте разлог због којих и данас, упркос многобројним ставовима који су у мањој или већој мери постали својеврсни аксиоми у историографији, ипак потребују да се додатна пажња обрати и на детаље који спадају у историју свакодневице живота не само у средњем, него и у новом веку. Управо имајући ово у виду ми и имамо потребу да пажљиво проучавамо садржај записа на рукописним књигама. Када се свему томе дода и „детал” да су небројени рукописи бесповратно изгубљени током времена, тада зборници попут „Старих српских записа и натписа” само још више добијају на важности.

Здравствене прилике на просторима Балканског полуострва у прошлости

Балканско полуострво, како у прошлим временима, тако и данас, представља значајан коридор који спаја Европу и Азију. Имајући у виду да такав географски положај, сам по себи, неминовно ствара добру климу за пролазак великог броја људи, самим тим стварају се сви предуслови за настанак епидемија. Са друге стране, имајући у виду да је простор Балканског полуострва одвајкада и простор на коме су ратови безмало свакодневна појава, и они у

значајној мери остављају траг не само на здравствене, него и на све друге аспекте живота. Као трећи важан елемент који је утицао, утиче и утицаће на свакодневицу живота људи на овом географском простору потребно је напоменути и најразличитије појаве условљене како климатским специфичностима, а исто тако и појаве попут земљотреса које, свакако, остављају дуговремен траг у свакодневици битисања на одређеном ареалу.

Када говоримо о Балканском полуострву као простору на коме се обављају миграторна, војна, трговачка или било каква друга кретања већег или мањег броја људи, тада свакако не треба сметнути са ума чињеницу да је, поготово у претходним вековима, овај простор страдавао од најразличитијих епидемија које су, као по правилу, долазиле са простора истока, тј. Азије. Довољно је присетити се времена „црне смрти”, легендарне епидемије куге која је харала половином 14. века, те правца ширења ове пошасте како би нам постало савршено јасно да је управо простор Балканског полуострва био један од праваца преко којих ова болест улази у Европу и ствара помор епских размера.³

Још од времена крсташких ратова, а поготово у каснијим вековима, Балканско полуострво јесте простор преко кога пролази небројено мноштво војске. Без обзира на то да које вере или нације је нека од тих војски, оно што је било неминовност јесте да та огромна количина људства самим својим присуством и околностима које су специфичне за ратна кретања и саме ратове, оставља траг на живот становништва са којим се сусреће. Последице тога поред уобичајених пљачки, силовања, убистава и свега онога што ратови доносе са собом, јесу и то да је дуго времена након тих погрома одређена област и становништво и те како осећало последице тих и таквих дешавања.⁴

Дуге и изузетно хладне зиме, дуга и врела лета, поплаве, земљотреси, све то такође је остављало свој траг на свакодневицу живота народа у различитим деловима Балканског полуострва кроз векове. Оно што се најчешће дешавало као последица наведених појава била је глад и тзв. гладне године. О

³ Проблем епидемије која је харала Европом у временском периоду од 1347/48. па у наредних неколико година данас је у значајној мери обрађен кроз научну литературу. Што се тиче литературе на српском језику, овде се, као ни у много чему другом, нисмо баш нарочито истакли и то не само када су у питању оригинални научни радови настали на нашем језику, него и када су у питању преводи радова са других језика а баве се овом темом. Интересантан рад који индиректно указује на проблеме који у европском друштву настају као последица еве епидемије јесте дело Силвије Федеричи под насловом „Калибан и вештица” које је током 2013. године објављено у Зрењанину (у преводу Алексе Голијанина). Са друге стране, захваљујући савременим електронским ресурсима, данас су лако доступни радови на енглеском и другим језицима. У читавом мноштву ових радова пажњи препоручујемо следеће: О. Ј. Benedictow, *The Black Death, 1346-1353*, Woodbridge, 2004; А. Dorsey, *The Black Death: The World's Most Devastating Plague* - <http://www.thegreathcourses.com>; Ф. А. Дербек, *История чумных эпидемий в России с основания государства до настоящего времени* - <http://www.mednet.by...>

⁴ Прегршт је примера за то. Као један од њих можемо поменути дешавања која су везана за историју Сремске Каменице која је, као место које се налази у близини Петроварадинске тврђаве, страдавала током напада на саму тврђаву, а исто тако страдавала је и током проласка Османске војске кроз ове пределе у свом напредовању или повлачењу приликом напада на Беч. Подробније: С. Продић, *Мирно огњиште*, Сремска Каменица, 2012.

тим и таквим годинама остављена су можда и најчешћа сведочанства на маргинама или белинама рукописних или штампаних богослужбених књига мада, како ћемо касније видети, нису ретки и записи о другим врстама елементарних непогода. У сваком случају, све наведено имало је своје место у следу догађаја који су се надвијали над простором Балканског полуострва и неретко га чинили прилично негостољубивим местом за живот. Када се томе придода околност да је здравствена просвећеност у прошлим временима била на приметно ниском нивоу, да није било довољно лекара и фармацеута који би у оквирима својих могућности, тј. развоја медицине и фармације у временима у којима су живели и радили, те да не треба занемарити и својеврсни отпор становништва (најчешће изазван незнањем) према медицини, све то створило је, да тако кажемо, „идеалне услове” за појаве епидемија али и обољења која ће у дужем временском интервалу у великој мери утицати на здравље људи.

Да је било потребно учинити нешто како би се, пре свега, спречило ширење заразних болести, а пре свих ширење куге, у приморским градовима, пре свих у Дубровнику и његовој околини, ствара се систем карантина. Поред овог корака у спречавању избијања епидемија, Дубровачка република је чинила још читав низ тада доступних мера које су имале за циљ не само да изолују оболеле, него и то да благовремено сузбију потенцијална жаришта болести.⁵ Са друге стране, у областима које се налазе нешто дубље унутар простора Балканског полуострва, нешто теже прихватају се ове и овакве мере. И данас је отворено питање у вези са тим зашто се и због чега стварао тако одбојан став према превенцији? Говорити да је то у вези са питањима вере и начина живота дефинисаног различитим верским прописима одавно је постало превазиђено јер довољно је обратити пажњу на то да су управо манастири неретко једини центри у којима се пружа помоћ оболелима, да овакве и сличне хипотезе буду одбачене. По свему судећи и тада као и данас значајну улогу имају животне навике и неспремност на прихватање нечега што одступа од животне свакодневице. У срединама у које тешко или најчешће никако ступају нове информације и у којима се безмало целокупан животни циклус своди на понављање раније утврђених обичаја, наравно да нема места некој радикалнијој промени пре свега у свести, а потом и практичним променама које би побољшале квалитет живота. Као један у низу примера за ово о чему говоримо јесте невероватна распрострањеност најразличитијих народних веровања и, што је још интересантније, наравно из угла посматрања историчара медицине, најразличитијих „лекова” помоћу којих се покушава да победи нека од болести. „Лекаруше” су

⁵ Управо захваљујући сачуваној историјској грађи, пре свега унутар дубровачког архива, може се нешто једноставније бавити и питањима која задиру у домен историје медицине унутар Републике. Изузетан корак у том правцу својевремено су начинили су Јорјо Тадић и Ристо Јермић, данас безмало заборављени истраживачи, кроз свој рад под насловом „Прилози за историју здравствене културе старог Дубровника”, који је објављен сада већ далеке 1938. године. Овај рад послужиће и служи као својеврсна полазна основа за настанак многобројних касније насталих дела на ову тему, као на пример: А. Borovečki, *Zdravstvene i socijalne institucije starog Dubrovnik* - <http://www.rsp.hr>; М. Радусин, *Лекари Дубровачке Републике у средњовековној Србији и Босни* - <http://www.rastko.rs>; V. Bazala, *Pregled povijesti zdravstvene kulture Dubrovačke Republike*, Zagreb, 1972...

биле и јесу свакако најилустративнији пример како су, чиме и на који начин становници Балканског полуострва настојали да излече оболелог.⁶

Све у свему, здравствене прилике на простору Балканског полуострва у прошлим вековима нису биле ни мало једноставне.⁷ За историчаре медицине то јесте интересантно питање којим се, из неког разлога, данас бави прилично мали број истраживача. Ипак, уколико обратимо пажњу на то да и данас нису реткост појаве када се многи окрећу ономе што се назива „народна медицина”, а ту, на жалост, централно место имају најразличитије врсте шарлатанства, надрилекарства, бајања, враџбина и којечега сличног, ми и даље имамо отворен проблем. Наиме, оваквим приступом лечењу неретко се губи време које је, нагласимо, у већини обољења изузетно важан фактор. Време јесте оно што утиче на то да ли ће или неће неко успети да се опорави од одређене болести, а ми са сигурношћу можемо рећи да је и данас изражен став који је код ни мало занемарљивог дела становника Балканског полуострва и дан данас пројављен кроз неспремност да се прихвати савремена медицина. Нагласимо, ово је и даље један у низу узрока прилично високог процента смртности на овим просторима. Ипак, вратимо се теми о којој желимо да говоримо.

Својеврну могућност да делимично проникнемо у здравствене проблеме са којима су се супчавали наши преци јесу управо записи што их је прикупио Љубомир Стојановић. Ми овом приликом нећемо појединачно наводити сваки од њих јер истих има преко стотину, него ћемо покушати да начинимо један прилично груб пресек у намери да потенцијалне истраживаче заинтересујемо како би се и сами, наравно подробније, позабавили садржајем и детаљима записа.

Спољашње и унутрашње карактеристике записа

Оно што свакако прво примећујемо код записа који казују о здравственим приликама или климатско - метеоролошким догађајима који су директно или индиректно утицали на здравље људи јесте њихова дужина. Наиме, за разлику од записа који настају, рецимо, као напомене у вези са окончањем

⁶ О феномену „Лекаруша” као својеврсним зборницима у које су током дужег низа година па и векова сабирана искуства и рецепти у лечењу појединих обољења јесу заиста интересантна тема. Упркос томе што су ови рукописи заиста пронашли своје место у историји српске, а пре свега, средњовековне медицине, и даље остаје велика непознаница због чега се њима нико од ранијих истраживача није подробније позабавио и, што је можда још важније, исте превео на савремени говорни језик. С времена на време ми и данас сусрећемо само напомене о њиховом постојању, као на пример када се говори о „Ходошком зборнику”, „Хиландарском медицинском кодексу”, али приметно изостаје један свеобухватни рад посвећен само и искључиво садржају ових рукописа, тј. начинима помоћу којих су наши преци покушавали да се лече.

⁷ Као нека полазна литература у подробнијем бављењу овим питањем свакако може де послужити и дело Ристе Јеремића под насловом „Здравствене прилике у југословенским земљама до краја деветнаестог века” које је објављено у Загребу 1935. године. Најискреније се надамо да ће у догледно време овај рад поново бити објављен, наравно уз потребне коментаре везане како за сам текст, тако и за многе друге елементе који су, по нашем мишљењу, недовољно дотакнути од стране аутора.

преписивачког труда неког монаха или о записима који говоре о приложништву, у записима о временима болести, ратова или глади доминира својеврсна штурост. Неретко се чини да је патња кроз коју је народ па самим тим и појединац који је исписао запис на некој од маргина књиге већ довољно пропатио и као да му је био тескобан труд да запише и тих неколико речи. Такође, не треба занемарити и то да те и такве записе најчешће чине монаси или свештеници који нису верзирани у красноречју, они који не умеју „да ките слова”. Напротив, то су обично парохијски свештеници који деле судбину народа са којим живе или обични, простодушни монаси који живе са народом. Овај детаљ, по нашем мишљењу, само још више узноси важност ових записа јер, не болујући многословљу, у њима је јасно и конкретно речено када је и шта морило (= усмрћивало) или мучило човека на прилично уском географском простору. Уколико, на пример, обратимо пажњу на запис: *Те године,⁸ би чума,⁹ у Сарајеву и по 280 гробова на дан* (ССЗН 5: 60), ту је, у свега неколико речи, много тога речено. Исто се може рећи и за запис: *Да се зна када беше велика зима 7225.¹⁰ године* (ССЗН 2: 67) или: *7067.¹¹ године по свуда беше страшан и велики помор* (ССЗН 1: 190).¹²

Са друге стране, неки међу записима интересантни су пре свега због, да тако кажемо, крајње личног доживљаја појединца што их је исписао. Нама је, између осталих, нарочито интересантан онај у коме читамо: *Док сам исписивао овај тетраг,¹³ глава ме је болела због зуба. Зуб - мала кост, а велика болест. Јао мени грешном! Овде имам муке велике, а какве ћу, грешан, тек имати на ономе свету* (ССЗН 6: 8).¹⁴ Зубобоља је многим и данас велики проблем, а можемо само да замислимо какав проблем је представљала људима у време када овај запис настаје. Ипак, за разлику од зубобоље у неким записима остављен је траг о неупоредиво тежим проблемима са којима су се сусретали записивачи. Један од таквих записа гласи: *Тома Рајчевић, наставник. Мене стеже*

⁸ Реч је о 1732. години.

⁹ Чума је само један од назива за кугу (pestis) са којима се сусрећемо не само у „Старим српским записима и натписима”, него и у другим ћириличним изворима који настају на просторима Балканског полуострва.

¹⁰ У већини случајева записи које је сабрао Љубомир Стојановић изражени су у византијском рачунању времена, тј. броје године од стварања света. У приметно мањем броју записа године су изражене од рођења Христовог. Прерачунавањем у савремено датирање, наведени запис је настао током 1725. године у околини Пљеваља, можда у манастиру Пресвете Тројице. Први га је исписао, како наводи Стојановић, извесни М. Вукићевић.

¹¹ Реч је о 1559. години.

¹² Потребно је истаћи и појаву да унутар по обиму нешто дужих записа, као на пример запису монаха Исаје у његовом преводу списа светог Дионисија, псеудо - Арепагита, такође сусрећемо обично по неколико реченица које се односе на природне катастрофе које су утицале на потоњу историју народа, мада у њима ипак у први план бивају истицани проблеми које је народ имао или ће тек имати у вези са поробљавањем од стране Османлија.

¹³ Мисли се на лист пергамент који садржи четири странице текста. Након исписивања тетрага они су били повезивани у књижни блок, а потом коричени у данашњи облик књиге.

¹⁴ Љубомир Стојановић није утврдио тачан датум настанка овог записа. По његовом мишљењу исти је настао током 16. века, а записан је на једном рукописном „Октоиху”, који се, у време када је Стојановић сакупио грађу, налазио у Народној библиотеци у Софији (инвентарски број 691).

кашаљ и грозница. Георгије (ССЗН 6: 38).¹⁵ Овакви симптоми, имајући у виду о ком времену је реч, неретко су били показатељ озбиљног здравственог проблема који се, најчешће, окончавао смртним исходом.

За разлику од записа који уопштено казују о некој од пошести, они који у себи садрже помињање имена страдалих некако су нарочито потресни. Као пример можемо навести: *1738. [године] месеца септембра поче морити љута болест чума по Пећи. Помрло је много благочестивих хришћана међу којима, 27. августа 1739. [године], и моји родитељи. Нека им је вечни помен* (ССЗН 3: 193); *1711. године беше љута чума и тада ми се представи син Андрија и две кћери: Сара и Санда* (ССЗН 2: 27).

Како би покушали да спрече ширење не само куге него и других заразних болести, људи су оком векова предузимали најразличитије покушаје. Временом се показало да је изолација болесника и њихово физичко одвајање од здравих људи један од најделотворнијих начина у сузбијању настанка и проширења болести. Управо на тај начин настаје оно што називамо карантин. У „Старим српским записима и натписима” такође срећемо детаље у вези са овим центрима. Тако, на пример, интересантан је и запис помоћу ког можемо боље разумети начин рада карантина у Земуну. Наиме, према запису, 1. јуна 1841. године *отворен је контуманц,*¹⁶ *у Земуну како би, ко је хтео, могао ићи у Београд не боравећи у контуманцу; за један дан морао је имати сертификат, а ако хоће више дана, тада мора имати пасош. Када се врати мора проћи кроз контумац* (ССЗН 3: 125). Ово је, као што знамо, била једна у низу превентивних мера коју су власти Аустрије увеле на граници према Србији због опасности од ширења заразних болести које су најчешће долазиле са робом и трговцима из Турске. У карантинима службовало је стручно особље које је крајње пажљиво проверавало здравствено стање људи и стоке, а такође се нарочита пажња обраћала на робу преко које се, такође, ширио пут заразе. Да је упркос предузетим мерама поново дошло до појаве болести казује нам запис: *Те године,*¹⁷ *16. дана месеца августа, поново се затвори контуманц на десет дана* (ССЗН 3: 125).

¹⁵ Запис је настао током 18. века на штапманом издању „Псалтира” који је 1732. године објављен у Москви. Овај запис први је пронашао Радослав Грујић на страницама књиге која је била својина цркве у селу Ступовача. Имајући у виду шта се све догађало у протеклих безмало стотину година од када је овај запис објављен у „Старим српским записима и натписима”, а поготово имајући у виду каква је била судбина српских цркви и манастира на просторима данашње Републике Хрватске, слободно можемо рећи и то да су записи можда једини преостали траг о постојању појединих православних храмова. Када је реч о цркви у Ступовачи, иначе посвећеној светом Димитрију Солунском, она је током последњег рата претрпела разарање и данас је још увек у процесу реконструкције. Погледати: *Blagdan sv. Dimitrija velikomučenika i obred blagosiljanja i osvećenja zvona u Stupovači* - <http://www.kutina.hr>

¹⁶ Правилније: *контумац*. Иначе, контумац у Земуну устројен је почетком 18. века. Један од свакако ранијих помена овог контумаца јесте и онај од 27. јула 1835. године, а који је своје место пронашао у трећој књизи „Старих српских записа и натписа” (погледати: ССЗН 3: 121). Интересантан је податак да у склопу земунског контумаца бивају подигнуте две цркве - православна (на месту данашње цркве Светог Архангела Гаврила) и римокатоличка, јер неретко се дешавало да су људи задржавани и душе од два месеца.

¹⁷ Мисли се на 1841. годину.

Да у „Старим српским записима и натписима” наилазимо на податке о истовременим или по времену блиским епидемијама више болести сведочанство нам пружају записи попут овог: *И те године,¹⁸ беше чума у Билиграду,¹⁹ са богињама* (ССЗН 3: 107). Поменимо успут да се у једном запису уз 1822. године помиње епидемија богиња (*variola*) у Бежанији од које је страдао значајан број становника овог места.²⁰

Осим помена епидемија које су свакако остављале дубок траг на живот људи у појединим пределима, потребно је нагласити и то да у „Старим српским записима и натписима” наилазимо на информације о томе да су екстремни климатски услови били разлог страдања одређеног броја становника. У вези са тим интересантан је, поготово за изучавање здравствених прилика у Срему током 18. века, натпис који је забележен у једној богослужбеној књизи штампаној у Русији а која је била у власништву манастира Беочин: *1739. године, 24. [дана] месеца новембра, у вечерње сате беше велика грмљавина и светлице,²¹ севаше земљом. Тада беше велика зима од мученика,²² до Благовештења.²³ Непрекидно беше снег на земљи и много од марве помањка. Те године настаде и болест ногу међу људима* (ССЗН 2: 125). У овом, али и њему сличним записима, очевидно да недостају подробније информације у вези са тим о којој је конкретно „болести ногу” реч. Ако се посматра из перспективе краће временске дистанце, тј. последица које иза себе оставља хладноћа, може се говорити о промрзлинама (*congelatio*), док ако се посматрају последице овог невремена у нешто дужем временском периоду, тада се под „болестима ногу” могу подразумевати и, на пример, болови изазвани реуматоидним артритисом.

Дуготрајна зима, велики снегови или дуговремена киша, све то неретко је разлог настанку глади или „гладне године”, како се ова појава најчешће назива у „Старим српским записима и натписима”. У читавом мноштву натписа који се баве овим проблемом, издвојили смо само неколико који су сасвим довољни да помоћу њих створимо прилично јасну слику тих дешавања: *Лето 7184,²⁴ беше кишовито и не сазреше жита и виногради. А онда напада снег у ноћи пред светог Димитрија па притисну жито незрело и непожњевено... Тог пролећа, нетога дана месеца априла, паде снег од осам педаља, каквога не беше по брдима и селима. И беше међу четвороногим животињама велики помор и беше глав велика* (ССЗН 1: 417); *У лето 7148.²⁵ паде снег на гору и на искласало жито, а потом беше суша велика и горела је земља као слама* (ССЗН 1: 342). Упоредо са овим записима, а који се тичу климатских разлога

¹⁸ Мисли се на 1740. годину.

¹⁹ Поред овако наведеног имена, са сигурношћу се може рећи да се овај запис односи на догађаје који су се дешавали на подручју Београда.

²⁰ Овај запис у дословном преводу гласи: *Те године беше у Бежанији беше велики помор од богиња* (ССЗН 3: 118).

²¹ Мисли се на муње.

²² Свакако да се мисли на празник светог великомученика Димитрија Солунског.

²³ Мисли се на празник светих Благовести који се празнује 25. марта или 7. априла по новом календару

²⁴ Мисли се на 1676. годину.

²⁵ Мисли се на 1640. годину

за настанак глади, сусрећемо се и са другим исто тако занимљивим разлозима. Међу интересантне свакако треба убројати и онај који говори о најезди скакаваца који, као што знамо, у таквим ситуацијама јесу својеврсна елементарна непогода: *У то време,²⁶ са истока дође велико мноштво скакаваца. Када су летели изгледали су као велико јато птица и закрилише небо попут облака. [Било је то] 4. дана месеца августа. Много смо их похватили и имали су крила [дужине] од четири ката. Чинило се као да на левом крилу имају итагод исписано на јелинском и јеврејском писму. Не лажем, но је истина, а није сваки то имао исписано. И по многим местима жито изједоше* (ССЗН 2: 27). Поред скакаваца, различите болести подједнако су погађале како жито, воће и винограде, а исто тако и домаће животиње. У вези са тим интересантни су и ови записи: *Да се зна када је слана 7118. године,²⁷ убила винограде* (ССЗН 1: 278);²⁸ *У лето 7048,²⁹ беше велики помор оваца на Шарпланини и по свим планинама* (ССЗН 1: 164).³⁰

Уништење усева, помор стоке и све оно што је утицало на недостатак хране представљало је повод да дође до енормног скока цена. И о томе имамо многобројна сведочанства у „Старим српским записима и натписима” а за ову прилику издвојили смо свега неколико: *... и у то време беше велика туга од Турака, и глад беше велика по читавој земљи, човек човека да изједи. Из Солуна довозили су со ради трампе за жито. Нудили су кило за кило, колико соли толико жита, али не хтедоше мењати со за жито* (ССЗН 1: 215);³¹ *Тада беше велика глад и невоља по земљи; не беше ничега; не беше сена; не беше никаквог воћа; не беше берићета на коме људи живе* (ССЗН 2: 61);³² *Године 1803. беше велика глад и беше ока жита 15 пара а ока соли исто толико; и беше велико крвопролиће, народ на народ и друг на друга, те гори беху немири него сама глад* (ССЗН 2: 327).³³

Као што смо већ нагласили, гладне године су неретко биле идеална подлога за настанак епидемија,³⁴ али исто тако оне су биле и повод за миграције

²⁶ Овај запис највероватније настаје током 1711. године, а откривен је и једном рукопису који се својевремено налазио у Лесновском манастиру.

²⁷ Мисли се на 1610. годину.

²⁸ Ово је запис из манастира Крушедола.

²⁹ Мисли се на 1540. годину.

³⁰ Интересантно је да је овај запис пронађен у једној рукописној књизи која се чувала у манастиру Светог Павла у Светој Гори.

³¹ Данас није могуће прецизно утврдити време настанка овог записа. Претпоставља се да је настао око 1570. године, а пронађен је у једном рукопису који се налазио у манастиру Пива (Република Црна Гора).

³² Овај запис настао је током 1723. године. Оно што је интересантно јесте да је он заправо урезан на зиду у манастиру Морача (Република Црна Гора).

³³ И овај запис исписан је (урезан) на зиду манастира Морача.

³⁴ Поткрепимо ово и следећим записом: *Беше тада велика глад и многи, понајвише у пределима око мора, помреше. И онда, као казна Божија Исмаилу, настаде чума и многи домови запуштеше... Тих се дана лелујах и колебах умом попут листа на ветру. Зато молим све вас који читате и певате, оци свети, ако нешто и буде погрешно [записано] не корите, него исправите и опростите мени многогрешном Захарију који је ово преписивао* (ССЗН 1: 321). Овај запис настао је, очевидно, на страницама неке богослужбене књиге током 1623. године.

становништва о чему сведочи и следећи запис: *У лето 7174,³⁵ беше гладна година и расели се западна страна.* Имајући у виду да су гладне године биле прилично честа појава у историји Балканског полуострва, свакако да их не треба занемарити када се бавимо питањима кретања мањих или већих сеоба на овим просторима у прошлости.

У овој збирци записа, поред наведених тема, интересантни су и записи о различитим природним појавама које су у протеклим вековима остављале дубок траг у свести не само српског, него и других народа на Балканском полуострву. Међу интересантним записима јесте и онај који говори о појави Халејево комете: *1835. године, 1. октобра, на истоку је била видљива комета коју називамо халејска која је од нас само шест милиона миља далеко била, и 18. овог месеца, постаде невидљива.* Познато нам је да је појава ове комете чак и данас код одређеног броја људи нераскидиво повезана са појавама најразличитијих пошаста, тако да не треба да чуди да је њена појава пронашла своје место на маргинама рукописа. Ипак, нама су неупоредиво интересантнији записи попут овог: *1738. године, 12. дана месеца јуна, беше некакво виђење око поднева. Као да некаква велика црна змија изиђе од земље ка облаку (ССЗН 2: 119).* Имајући у виду да овај запис настаје на страници књиге која је својевремено била у манастиру Раваница код Врдника у Срему, ово је свакако један од најранијих писаних трагова о феномену торнада који се, наравно с времена на време, појављује на простору овог дела Војводине. Такође, интересантни су и записи који говоре о земљотресима на простору Војводине: *12. новембра 1740. [године] беше страшан земљотрес и беше потом тешка зима да се Дунав у два наврата заледио (ССЗН 3: 106); У среду, у први сат после поднева, 24. јануара 1739. [године] догоди се земљотрес у шуми, на Парагама.³⁶ (ССЗН 2: 119).*

„Стари српски записи и натписи” јесу и ризница напомена кроз које се може пратити историја појединих градова. У претходним напоменама нагласили смо детаље о здравственим приликама, боље речено неприликама у вези са кугом у Сарајеву. Да су овај град погађале и друге недаће које су остављале траг на житеље овог места без обзира на њихову верску или националну припадност, уверевају нас и записи попут: *Године 7300.³⁷ од Адама, паде лед на Митровдан, и поломи гору и би поводањ [који] поруши Цареву ћуприју,³⁸ у Сарајеву (ССЗН 2: 290).* 1644. године, како то читамо у једном од записа, Сарајево и црква хришћанска страдавају у пожару али, како се то наглашава, *поново се, уз помоћ Божију, изгради.* Неколико година касније настаје запис: *У лето*

³⁵ Мисли се на 1667. годину.

³⁶ Можда: Парагово - данас неупоредиво познатији топоним када је реч о простору Фрушке горе. Иначе, наведени запис настао је у фрушкогорском манастиру Раковац.

³⁷ Мисли се на 1792. годину.

³⁸ Царева ћуприја у Сарајеву првобитно је изграђена током 15. века од стране Исе - бега Исаковића (у православљу Исак Хранић или Исак Павловић). У поплави која је погодила град 1619. године, овај мост је срушен. Имајући у виду његов значај за живот Сарајева, свакако да се приступило његовој обнови. Хаџи Хусеин - ага Харачић гради камени мост са три стуба и четири лука, а управо је тај мост оштећен и реконструисан од стране Хаџи Мустафе Бешлије током 1772. године, тј. поплаве о којој казује наведени запис.

7164., 7. јуна, опет са допуштењем Божијим, изгоре место Сарајево, и град и црква хришћанска и црква латинска (ССЗН 1: 352). Да се приступило не само обнови града, него и његових светиња, говори нам и запис: 30. априла 7166. године, опет се сабраше хришћани града Сарајева, први и средњи и последњи, сви заједно вољом Божијом, како би изградили цркву Светих Сила Бестелесних,³⁹ и одредише братију који ће пословима управљати, тј. хаџију Јанка, хаџи-Мату, хаџи-Вуина, хаџи-Стефана Главаша, Саву терзију, Николу Коприву, Дабу екмеџију, Ранка берберина, Саву кујунџију... (ССЗН 1: 353).⁴⁰

Закључак

Кроз ових неколико цитираних записа покушали смо пре свега да укажемо на то да кроз дело „Стари српски записи и натписи” данас постоји лако доступан извор помоћу кога се у значајној мери олакшава проучавање различитих сегмената свакодневице живота, па самим тим и сегмената који задиру у историју медицине и здравствене прилике на просторима Балканског полуострва. Ови записи несумњиво имају своју вредност поготово имајући у виду да су они, неретко, једини преостали траг и помен о књигама на којима су били исписани. Огроман проценат српске рукописне баштине у прошлим временима нетрагом је нестао. Небројено много је рукописа који су уништени у ратовима којих је, као што знамо, било заиста често. Такође, велики број рукописних или штампаних књига које су биле по црквама и манастирима покраден је и данас се најчешће не зна где се налазе. Изузетак јесу извори, попут „Ходошког зборника”, за које се зна где су и који су били предмет интересовања истраживача. У једној таквој ситуацији, правилно искоришћење информација садржаних у записима има заиста велику вредност и јесте одређена врста неискоришћеног ресурса. Да ли ће тај и такав ресурс бити искоришћен у неким будућим временима, то је већ питање само по себи. Имајући у виду правац којим се кренуло, а мислимо на истраживања која задиру у домен историје медицине, стиче се утисак да је коначно, након вишедеценијске стагнације, дошло до неких померања унапред, ка стварању нових и употребљивих радова из ове области.

Бављење историјом медицине и здравствених прилика пре свега унутар српског, али и осталих народа који су током векова настањивали и настајују пределе Балканског полуострва само на први поглед јесте сегмент бављења

³⁹ Запис се односи на обнову данашње Старе цркве у Сарајеву.

⁴⁰ Овај запис настаје током 1658. године. За бављење историјом медицине у Босни овај запис је од велике важности. Наиме, у стручној литератури уврежено је мишљење да се послом берберина не само у 17. веку, него и раније, на простору Сарајева само и искључиво баве или римокатолици и Јевреји или људи који потичу из ових верских заједница али који су, из неких својих разлога, прихватили ислам. Помињање једног Србина православне вере као берберина свакако је интересантно и на неки начин усмерава пажњу истраживача у новом правцу, тј. да поменути Ранко највероватније није био усамљен пример овог занатлије који је, да нагласимо, имао значајну улогу у прижању медицинских услуга у прошлим временима (бербери су, рецимо, пуштали крв пацијентима, обрађивали ране...).

њиховом националном историјом. Не треба сметнути са ума да историја медицине неретко пружа прегршт информација које спадају у домен етнологије или антропологије. Непознавање ових елемената наравно да представља огромну фалинку која, сама по себи, током одређеног периода заправо доводи до тога да једна таква пасивност постаје пројавитељ неспремности не само појединца него и целокупног народа, за самога себе. Незаинтересованост за самога себе у прошлости показатељ је незаинтересованости за самога себе у садашњости али и у будућности. Када је реч о историји медицине, упознавање са проблемима из прошлости од велике је важности јер значајно олакшава сагледавање проблема са којима се не само лекар као појединац, него и целокупан здравствени систем суочава у времену садашњем са пацијентима који су сада и овде. На жалост, све чешће се занемарују навике који пацијенти имају а које јесу нешто што се већ генерацијама, свесно или несвесно, преноси без обзира на то да ли је то на корист или није када је реч о односу према целокупном човековом здрављу. Питање предрасуда или односа савременог човека према појединим медицинским гранама неретко своје трагове има у далекој прошлости. Већина, на жалост, тога није свесна и то је нешто на чему је потребно радити у будућим временима. Али, да би разумели те појаве код данашњег пацијента, наравно да је потребно имати предзнање о томе када оквирно оне настају и где. У томе значајну улогу има управо историја медицине и то историја која се усредсређује на здравствене прилике на једном ужем географском простору каква је, у нашем случају, простор Балканског полуострва. Да би донекле развели таму која се, пре свега услед нашег незнања, надвила над прошлошћу и медицинским питањима, потребно је упознавати изворе који говоре о томе шта се дешавало у протеклим временима. Управо у томе јесте и вредност информација које су нам доступне кроз „Старе српске записе и натписе”. Најискреније се надамо да ће сви пропустити овог невеликог труда бити иницијатор за стварање квалитетнијих радова на ову, уверени смо, више него интересантну тему.

Литература:

1. V. Bazala, *Pregled povijesti zdravstvene kulture Dubrovačke Republike*, Zagreb, 1972.
2. S. Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2011.²
3. D. Božić-Bužančić, *Liječnici, kirurzi, lijekarnici, lijekovi u liječenju kuge u Dalmaciji u 18. stoljeću*, *Povijesni Prilozi* 16 (1997), 135-157.
4. A. Ivić, *Istorija Srba u Vojvodini*, Novi Sad, 1996.²
5. *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine*, Novi Sad, 1994.
6. B. Jankulov, *Pregled kolonizacije Vojvodine u 18. i 19. veku*, Novi Sad, 1961.
7. R. Jeremić, *Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama do kraja devetnaestog veka*, Zagreb, 1935.
8. R. Katić, *Srpska medicina od 9. do 19. veka*, Beograd, 1967.
9. *Medicinski spisi Hodoškog zbornika*, Beograd, 1990.
10. D. Kovačević-Kojić, *Gradski život u Srbiji i Bosni (14-15 vijek)*, Beograd, 2007.
11. J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, Irig, 2015.

12. B. Pavlović, *Istorija srpske medicine*, Beograd, 2002.
13. S. Prodić, *Mirno ognjište*, Sremska Kamenica, 2012.
14. R. Simonović, *Kuga u Sremu 1795-1796*, Novi Sad, 1995.
15. V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo, 1937.
16. B. Slavković, E. Mirković, *Zdravlje u narodnom životu u tradiciji i svakodnevici u istočnoj i južnoj Srbiji*, *Istorija medicine, farmacije, veterine i narodna zdravstvena kultura* 6 (2015), 193-205.
17. V. Stanojević, *Istorija medicine*, Beograd-Zagreb, 1953.
18. L. Thaller, *Povijest medicine u godine 1770 do 1850*, Karlovac, 1927.
19. B. Timotić, M. Obradović, *Istorija medicine. Hronologija najznačajnijih otkrića u oblasti medicine, stomatologije i farmacije*, Beograd, 2008.
20. J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje* - <http://www.macedonia.kroraina.com> (08.08.2017.)

Извору:

1. SSZN - *Stari srpski zapisi i natpisi*, Beograd, 1982-1988.²

„OLD SERBIAN INSCRIPTIONS AND TITLES” - DETAILS FROM HEALTH CONDITIONS AND EVERYDEY LIFE

Summary: The work of Ljubomir Stojanovic „Old Serbian inscriptions and titles” is a treasure of details from everydey life of the Serbian people in the past. Among the many details are those whose belong to the domain of medical history and health conditions in the Balkan Peninsula. This paper list only some of them.

Key words: history of medicine, health conditions, manuscripts